

1937 йил, 7-8 апрель

ЗУГУМ

РКП(б) МКнинг 1925 йил 18 июндаги «Партиянинг бадиий адабиёт соҳасидаги сиёсати хақида» деб чиқарган қароридан кейин, адабиётда пролетариат гоёсининг гегемонлиги ва ёт мафкурага қарши курашнинг кескин қилиби кўйилиши муносабати билан Фитрат, Чўлпон каби ижодкорлар хақида адолатсиз танқидий мақолалар босила бошлади (Айн. «Ўзбек шоирлари». «Кизил Ўзбекистон» рўзномаси, 1927, 14 февраль; Комил Алиев, «Ақлли жинни». Ўша рўзнома, 1927, 12 октябрь ва бошқалар). Чўлпон бунга жавобан «сўнгги икки-уч йил орасида шоирлик ва ёшлик майллари билан» баъзи бир хатолари бўлганлиги, Москвада ўқиган вақтларида бу хатоларини тушуна бошлагани ва «Хак ҳам хақиқатнинг қамбағал ва йўқсуллар томонида эканига қаноат ҳосил қилганини (Чўлпон, «Эътироз». «Маориф ва ўқитувчи» ойнамаси, 1927, 12-сон) очик ёзган бўлса-да, унга бўлган хуружлар сусаймай, аксинча, тобора кучайиб борди (Усмон Ёдгоров, «Ола қаргалар». «Янги Фаргона» рўзномаси, 1930, 27 март; Олтой, «Чўлпончилик қайфиятлари билан курашайлик». «Ёш ленинчи» рўзномаси, 1930, 27 июль...)

Партиянинг 1932 йил 23 апрель қароридан қўйилган адабиётдан суриб қўйилган Абдулла Қодирий, Фитрат, Элбек каби ёзувчилар қатори, Чўлпон ҳам адабиёт майдонига тортила бошлади. Лекин бу қамқорликнинг умри унча кўзилмай, 1936 йилдан кейин, яна Чўлпон ва Фитратларни шафқатсиз қўш қилувчи мақолалар пайдо бўла бошлади. (Н. Тўракулов. «Хамлет»га тухмат». «Кизил Ўзбекистон» рўзномаси, 1936, 27 июль; Туйгун, «Душманни битта ҳам қолдирмай қўш қиламиз», «Ёш ленинчи» рўзномаси, 1937, 6 апрель ва бошқалар). Бу дағдағали мақолалар кейинчалик маъмур адибларни ўринсиз тухмат ва ҳужумларга жавоб қайтаришга мажбур этди. Чўлпоннинг 1937 йилнинг 7—8 апрель кунлари қўзлаган бир нутқи шу жиҳатдан диққатга қолиқдир.

Унда Чўлпоннинг 20—30 йиллардаги ўз ижтимоий, адабий фаолияти, таржимачилик ишлари, бу соҳада бошдан кечирган қийинчиликлари, уларни англашда маъмур давр адабий танқидининг қўпол қамчиликлари, адолатсиз баҳолар, ёшлар тарбиясидаги нуқсонлар, бадиий маҳорат ва услуб қирларини эгаллаш, классиклар меросини ўрганиш ва тўғри тушуниш хақидаги муҳим фикрлари ўз аксини топқандир. Ўзбекистон ССР Марказий Давлат архивида сақланаётган бу нутқ хали матбуотда эълон қилинмаган. Нутқ машинкада жами 14 саҳифадан иборат. «Стенограмма выступления Чулпана на собрании писателей 7-8 апрель 1937 года», деб қўйилган. Стенограммининг 1—5-саҳифалари рус тилида бўлиб, қолган 6—14-саҳифалари ўзбек тилида (лотин ёзувида). Мукова очилиши билан, бошланадиган биринчи саҳифадан олдин, Ўзбекистон совет ёзувчилари ноҳия қўмитаси (Сталин қўчаси, 25-уй) томонидан Чўлпон номига 1937 йилнинг 6 апрелида юборилган махсус хат ёпиштирилган. Унда:

«Тов. Чулпан!

При сем препровождаем стенограмму Вашего выступления на собрании писателей 7-8

апреля и просим проверить и вернуть не позже 25. IV апреля в ССПУз.

Управделами РК ССП Уз», дейилади. Чўлпон русча ва ўзбекча стенограмма матнлари билан танишиб чиккач, 14-сахифанинг оркасига ўз кўли билан сиёҳда фикрини ёзиб, санасини кўрсатади ва имзо кўяди.

Чўлпон нуткининг русча стенограммаси матнига сиёҳда баъзи жузъий тахрирлар киритган бўлса-да, ўзбекча нутк матнига калам тегизмаган. Гарчи адиб айтганидек, ўзбекча матн саводли ва малакали ёзилмаган бўлсада, бизга бирмунча батафсилроқ кўринди. Шу сабабли нашр учун асос қилиб Чўлпоннинг ўзбекча нутки матнини олиб, ундаги айрим гализ, мавхум ўринларни русча матнга солиштириб тўлдирдик. Мутлако англаб бўлмайдиган ўринларни русчасига солиштириб тўлдирдик ё, бунинг иложи бўлмаганда, ташлаб кетишга тўғри келди. Бошига энаётган катагон қиличини илгаган улуг шоиримиз сўзларидаги аччиқ киноя, ўткир истехзони зукко ўқувчи англаб олар, деган умиддамиз.

Шерали ТУРДИЕВ,

адабиётшунос

17-смена. Неъматуллина. Келгуси сўз ўрток Чўлпонга берилади.

Чўлпон: — Ўртоқлар, мени кечирасизлар, мен ўзимда бўлмаган сабаб билан, доимо бошим огрик холатда чиқишга мажбурман. Шунинг учун балки, истаган фикримни гапира олмасман. Мен шу ердаги ўрток Берегиннинг айтилган сўзларидаги 3 нарсани ўзимнинг жавобимни бериб кетишим керак. Кейин ўзимнинг айтатургон сўзларимни айтарман. Ўрток Берегин, хатоларимни кўрсатиб бериб, яхши иш қилди, мен шу хатоларни шу мажлисда ўз устимга оламан.

Модомики, биз ўзимизни танқид қилар эканмиз, албатта, мен ҳам ўзимнинг айбларимни бўйнимга олишим керак. Ўз-ўзини танқид қилишни шундай англаш керакки, биз ҳеч қайсимиз хатодан холи эмасмиз. Ким бўлмасин, хато қилмайман, деса бу нотўғри бўлади. Бизнинг бу мажлисларимиз ўзимизда бўлган хатоларни айтиб бериш учун чиқарилган, шунинг учун бор хатоларни айтиб, ўз-ўзимизни танқид қилишимиз керак. Бу ерда бир нарсани айтиш керак. Ёзувчилар ўртасида 2 хил хато тушунишлик бор:

1) мажлис;

2) хусусий гаплашиш.

Биз ҳамма вақт ўзаро ўтирганда, бир-биримизнинг камчиликларимизни кўрсатамиз, айтаемиз. Лекин бу ерга чиккан вақтда, ҳаммамизнинг тилимиз тутилади, холос. Мен бу ерда ўтрган ўртоқлар орасида Уйгуннинг гапини жуда яхши тингладим. Ул кўп нарсалар айтди. Лекин шунда ҳам, Уйгуннинг айтмасдан қолдирган нарсалари кўп. Чунки, сўзлаганда айтилган нарсаларни мажлисларда чикканда ҳам очиб ташлаш керак.

...Гулом Зафарий хусусида айтиб ўтишим керак. Бу одам мени Союз богига борган вақтда излаб келган. У кишини меникига нима учун келганликлари сабабини тушунтириб берман. Менда канд касали бор. Мен ўзимнинг касалимни тузатиш устида, Москвада ва бошқа жойларда тиббий масалаларда бўлдим, шу касалимга ҳеч қайда яхши даво топа олмаганимдан кейин, табиблар шотут ейишни тавсия қилдилар. Мен ўзимни зиёли деб ҳисоблашимга карамай, шу маслаҳатга ишониб, Зафарийдан шу тутни олиб келишни сўраганман. У мен ухлаб колганимдан кейин, кеч келиб, менга кирмай Сўфизоданинг олдига кирган...

Эртаси куни мени Сўфизоданикига айтиб чиқишди, биз бу ерда суҳбатлашиб ўтирдик. Шу вақт ўрток Шамс бу ишнинг ярамаслигини билдирган. Бунинг танбеҳи тўғри эди. Мана шундан кейин, улар билан учрашмадим. Бу сўздан кейин ўрток Шамс чакириб менга танбех қилган. Мен ўзимдаги камчиликларни тугатиш учун, одамларнинг танқидига ва ёрдамига муҳтожман, деб ўрток Шамсга шу вақтда айтдим. Бу иккинчи мартаба бўлган ўзини тузатиш масаласи.

Агар бизнинг эски хатоларимизни шу икки-уч кундагина тузатиб одам қиламиз, десангиз ёлгон бўлади. Бизни сиз чакириб, англатиб, жамият ичига олиб кириб тузатингиз. Биз турмушга йўл солганмиз. Лекин бу йўлда камчилик бўлса, сизлар жавобгар. Зафарий масаласи шундан иборат. Буни у вақтда ўрток Берегин билгани йўқ...

Иккинчидан цитаталар тўғрисида бир нарса айтдилар, мен буни англамадим, билсам эдим, жавоб қайтарар эдим. Мен классик асарларни кўп ўқийман, форс шоирларининг энг гўзал нарсаларини ёзиб олганман. Шунинг баъзи бир жойларини ўқиб берман. Агар шу зарарли бўлса, мен буни бўйнимга оламан. Мен Хофиз ва бошқа шоирларнинг асарларидан ўқийман.

Энди, энг оғир масала — Чўлпон ўзини кўрсатмади, деган нозик масала.

Москвадан келганимга икки йил бўлди. Бунинг 50 процентини скидка қиласиз. Чунки, мен кўп вақт касал бўламан. Мен ярим одамликдан чикканман, буни ҳам билиш керак. Мана 2 йил орасида мен нима иш қилдим? «Она»нинг 2 нчи бўлимини таржима қилдим. Бу тўғрида ҳаммадан мактов эшитаман. Бу ҳам биринчи бўлимча келади. Жуда катта нарса. Ундан кейин Горькийнинг «Егор Буличев»ини, А. С. Пушкиннинг «Дубровский», «Борис Годунов»ини таржима қилдим. «Жўр» деган шеър тўпламимни топширдим. Лохутийнинг «Оврупа сафари»ни таржима қилдим. Ундан ташқари, эски шаҳарда чикатургон театру газетасига катнашаман, ундан кейин «Муштум»да ишлайман, агар сизлар шуни ҳам кам десаларингиз, мени ҳалтурага тортган бўласиз. Мен сизлардан тарбия кутаман, ҳалтурага олиб боришни кутмайман. Менинг хатоларим кўп, лекин сизларнинг ташаббусларингиз билан, мен шу хатоларни тузатаман.

Энди мени 21 йилдан берли қандай тарбия қилдиларингиз? Мен ҳозирги кунгача Союзнинг аъзоси эмасман, бунинг сабабини англамайман, ариза берганимга анча вақт бўлди. Бунинг учун менинг асарларимни таҳлил қилиш керак экан, мен келганимдан бир ой кейин «Соз» деган шеърим чиқди. Мен миллатчи бўлсам, қора бўлсам, нима учун шу асарни сўзбошисиз чиқардингиз. Бу ерда сўқиш керак эди, ёшлар Чўлпоннинг асарини

бевосита олиб ўқимасдан, восита билан ўқиши керак эди. Мен ўзим бошсўз ёзиб чикарсам бўлармиди? Бўлмас эди. Нима учун шу миллатчининг асари сўзбошисиз чикди. Ундан кейин менинг романим чикди. Роман сотилиб ҳам бўлди, хозир ҳеч қаерда йўқ. Бу ҳам сўзбошисиз чикди. Мана шунга ярим йил бўлди, ҳеч қаерда бир огиз бир нарса йўқ. «Ёш ленинчи»да, бир нарса ўқидим, у ҳам мактовдан иборат. Мен унга раҳмат айтмайман, чунки менга ҳеч нарса бергани йўқ. Мен Москвадан келгандан кейин, шу асарни Союзда ўқимокчи бўлдик. Биринчи мажлисда 11 киши, иккинчи маротаба 7 киши, 3-маротаба 4 киши келди. Шунда ҳам раҳбарликдан ҳеч ким бўлгани йўқ. Факат ўрток Ойдин бўлди. Мана бу ҳам эски миллатчини тарбия қилиш. Мен хато қилмасдан, ишлай олмайман. Менинг хатоларимни тузатишларингиз керак. Мен айтдимки, менга фикрларингизни айтиб беринглар, мен буни ўзим тузатиб чиқаман, дедим. Менга яширин мажозларни тузатишни топширди. Мен уни тузатиб чиқдим. Хар холда шу роман босилиб чиққандан кейин ҳам шунча замон бўлди. Мана шунинг хусусида бир нарса йўқ. Шунинг учун бир кеча бу тўғрида қолиб, мени яхши танқид қилиш керак эди. Мен ҳам бир кеча қолишга рози тургон эдим, шуни мен хозиргача қутаман. Ҳеч нарса бўлмаётир.

19-смена. Неъматуллина.

Энди шеърлар хусусида. Мен кўлимдан келганча шеър ёзиб келаётирман. Бу баъзибир журналларда, баъзи бир газеталарда босилиб келаётибди. Мен такрор айтаман, бу шеърнинг руҳини ўзгартириш тез бўлатургон процесс эмас, шу кийинчиликни енгиб олиш керак. Бу нарса, масалан, «Соз»да озрок бўлса, «Жўр»да кўпроқ. «Октябрь инқилобини қарши олганда» тўғрисида ўрток Усмонов «дуруст», деди. Лекин босилмасдан ётади. Лекин шу чиққунча сизлар мени сўқиб турасизлар, аммо у чиққандан кейин, бироз масала енгиллик топар, деб ўйлайман (қулги овозлари). Чунки, у кейингида, аввалгига қараганда, хийла ўзгаришлар бор.

Мен Москвадан келганимда, Акмал ака мени қабул қилди. Айтдики, сиз хозир шеърларингизнинг ҳудожественной томонини кўйиб, кўпроқ сиёсий томонларга аҳамият беринг деб, шундан кейин сайловларга бағишлаб мен ёзиб олиб борганимда, сиз лирик томонлардан ёзмабсиз, дейишди. Бу кийин бир нарса бўлди. Лекин мен бу кийинчиликларни хали ўтаман. Сизнинг танқидингиз, аямаслигингиз орқасида «домулла» деб ул ёғини айтмасдан кўйишингиз орқасида мен тузаламан.

Энди икки огиз сўз «Хамлет» тўғрисида. «Хамлет» Лондонда довлугланди. У ҳақда кўп гапирдилар, лекин ҳеч қаерда таржимоннинг номини эсламадилар. Мен ўзим ҳақимда кўп гапиринглар, деб талаб қилмайман, лекин таржимонни ҳам ранжитяпсизлар, ахир. Кўп вақтлар ўзим юриб, таржимага фамилиямни кўйинглар, деб юрдим. «Она»нинг таржимасида бўлса, таржимоннинг номини техник редакторнинг фамилияси қаторига кўйишган.

Яна бир нарса устида ўрток Берегинга айтаман. «Хамлет»ни менга бергандан илгари, бошқа бировга берилган экан, лекин у истамаган экан. Сўнгра «Хамлет»нинг таржимасини менга берганлар. Биз уни Уйгур билан бирга ишладик. Охирида газетага чиқдики, «Хамлет»нинг таржимаси Чўлпоннинг ҳеч бир иштирокисиз театрга чиқди, деб тўғри эмасми, Зиё ака (Зиё Саидийга қараб).

Зиё Саидий: — Уйгур билан сиз ўртангизда сўз бўлган.

Чўлпон: — Кейин араб сўзлари устида ҳам гап бўлган, лекин бу ёлгон, мен араб эмасман, мен миллатчи эмасман. Мен арабчани ёмон кўраман, курсин араб сўзлари (кулги).

«Хамлет» театрда кўйилгандан кейин, ҳамма вақт Шекспирнинг асарида таржимоннинг номи чикмайди. Москвада таржимон хусусида ҳеч бир нарса ёзилмади. Тўғри, менинг тўғримда ёзманглар, лекин ёш ёзувчилар ёзганда, улардаги таржимоннинг номи технический редактор каторида туради. Охири, ўзларингиз ёзмагандан кейин, мен келиб таржимоннинг номини ёзингиз деб, Зиё Саидийга ялиниб юрдим.

20-смена. 2 нчи мажлис. Стеног, Шорахмедов.

Мана шу «Хамлет» ўйналиб бўлгандан кейин, «Хамлет» Ўзбекистонда, Москвада катта муваффақият қозониб турган бир вақтда, ўртоқ Назир Тўракуловнинг мақоласи пайдо бўлди. Мен русча насрий таржимадан ўнгирган бўлсам, у Лозинский таржимасини олиб, таржима ҳеч нарсага ярамайди, деб мени сўқди... Менга эса газетада ўзимни химоя қилишга керакли ўрин бермай, фақат қисқача хатимни босдилар ва хатто Союзга жавоб ёзишга ҳам имкон берилмади ...Шундай сўқадик, мени «отбоқар», деб сўқадик. Мени «миршаб», деб сўқадик. Кейин қарасам, ўртоқ Берегиндан ҳеч бир овоз чиккани йўқ. Ахир, ўртоқ Берегин шу асарнинг редактори эди. Редактор ҳам жавобгарми, йўқми? Мен минг жойга бош урдим, хайрият, Санжар бор экан, топиб, таржиманинг оригинали бошқа эканлигини айтиб берди. Шунинг учун бу ерда редакторларга ҳам «жавобгарлик» деган сўзни тушунтириб қўйиш керак.

Энди, ўртоқлар, ёшлар ижоди хусусида бир нарсани айтмоқчиман. Хали ўртоқ Туйгун шундай гапирди. Ўртоқ Туйгун менга бир шеърини берди. Шу тўғрида фикрингизни беринг, мен яқинда бостираман, дейди. Мен ёлгон гапирсам, бу мажлиснинг шаънига қелишмас эди. Унинг ижоди бадиий жиҳатдан илҳомда паст савияда туради. Агар у вақтда шуни айтиб берсам, у мендан аразлаб қолар эди.

Ўртоқ Туйгун бу ерда, менинг 7 та асарим бор, дейди. Мана, шу ёшларга тарбия бермаслик, хали ёш ёзувчилар — энди ёза бошлаган кишиларнинг 7 та асари бостирилади. Холбуки, ёшларга берган вақтда шу ёшлар кўтаратургон нарса бериш керак. Битта шеър ўйлаб қелади, уни танқид қилмасдан бостира беради. Масалан, биз саноатни қайтадан қурдик. У ерга жуда сложний машиналар қелтирилган, уни квалификацияси кўтарилмаган бир рабқийга бериладими?

Шунинг учун шеърни ҳам танлаб, ўйлаб қилариш керак эди. Мен ўйлайманки, ўртоқ Туйгун асло хафа бўлмайди. Кўпроқ уни тарбия қилиш ўрнига, ҳадеб шеърини нашриётга бериб бостира берган... Шунинг учун бундан кейин ёшларни ҳам текширишимиз, ҳам соз асарларни қилариш керак. Мана бунда ҳам рақбарларимизга кўпроқ сўзлашга тўғри қелади.

Энди икки оғиз сўз шеър техникаси тўғрисида. Боя Уйгун тарафидан мисолга қелтирилган Элбекнинг формалистик тарақларини айтмоқчиман. Биз кўп шоирларнинг

шеърини олиб караган вақтимизда вазн масаласи чаток. Хатто, Г. Гуломда ҳам вазн масаласида чатокликлар учрайди, У менга «...» деган шеърини ўқиб берди. Шунда вазнни каттик бузатургон нарсалар бор. Мен шуни тузатиб чиқинг десам, бу тўпламимни бериб олай, 1937 йилда чикатургон тўпламимни хатосиз чиқараман, дейди. Демак, халиги тўплам хато билан кетса мумкин эди. «Бу бўлмайди», десам: «Йўк, мен буни мана бундай қилиб айтиб бераман», дейди. «Ахир мен ҳам ўқувчиман, мени қийнаманг», дейди. Демак Гафур Гуломдек катта бир шоирларимизда ҳам шундай камчиликлар бор, лекин бу ифрот тарафига олиб бормасин.

Мана бундай хиллари ҳам бор (ўқиб беради):

..... тўкиладир,

..... сўкиладир.

«Тўкиладир» «сўкиладир» деганда шеърни хар хил иборага солиб беришга мажбур. Шеърда кофия, вазн керак. Лекин рухи ҳам эсдан чиқарилмасдан бирга бориши керак. Рухдан ажралган шеър — шеър бўлмайди. Менинг ўзимнинг қийналганим шундан бўлса керак.

2-сўз Машраб хусусида. Бу хусусда яхшн нарса чикди. Машраб ўша жамиятнинг камчиликларини каттик танқид қилган одам. Шу нарсани хозирга қадар ёлгон, деб келганлар. Лекин Машраб ҳаммага тарқалди десак, газетадаги мақолалар билан қифояланиб бўлмайди. Хозир Союз ва (...) институт бу нарсага ахамият бериши керак. Унда «Бухоронинг битта дарвозасини кингир деганлар кофир бўлади», деган шеър бор. Бу шеър мутавозий. Лекин кўриб туриб, хар хил таклифларни тўплаб, кўрсатиб, яхшилаб танқид қилиб, ундан кейингина халқнинг кўлига берилсин. Бўлмаса, халқ адашиб қолиши мумкин. Бу ёшларга ёмон таъсир қилиши мумкин.

Нашрга тайёрловчи: Ш. Турдиев

ИЗОХЛАР

Курбон Берёгин (1905, Хева — 1938)—Ўша йиллари Узкомпартия МКнинг тарғибот ва маданият бўлими мудири. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси бошқаруви аъзоси бўлган. Таржимон ва публицист. Сталин шахсига сизгиниш даврининг курбони.

Гулом Зафарий (1889—1944) — Ўзбек совет драматурги, машхур «Халима» (1919) номли биринчи миллий мўзикали драма муаллифи. Сталин репрессияси курбони бўлган.

Хусайн Шамс (1903, Кўкон — 1943) — Совет ёзувчиси. 1936 йилдан ЎзССЖ Ёзувчилар уюшмаси котиби бўлиб ишлаган.

Мўмин Усмонов (1904, Кўкон — 1938) — Партия ва давлат арбоби, журналист. 1926—1930 йиллари Москва Шарк халқлари дорилфунунида ўқиган. 1931—1934 йиллари ЎзК (б) П МК тарғибот ва ташвиқот бўлимининг мудири бўлиб ишлаган. Репрессия

қурбони бўлган.

Зиё Саид (1901—1938) — Ўзбек совет драматурги, актёри ва журналисти. Шахсга сизиниш қурбони бўлган.

Назир Тўрақулов (1892, Кўкон — 1939) — Партия ва давлат арбоби, публицист, таржимон. Шахсга сизиниш даври қурбони.

Санжар Сиддик (Сиддиқов Босит— 1902, Тошкент — 1938) — Машхур таржимон ва журналист. Сталин шахсига сизиниш даврининг қурбони.

Туйгун (тахаллуси; асли исми Шуқуржон Худойқулов. 1908, Андижон—1979) — Шоир ва драматург. 1934—1938 йиллари Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида ишчи муаллифлар билан ишлаш мудирини бўлиб ишлаган.